

УЧЕННЯ Й. Ф. ГЕРБАРТА ПРО СТАТИКУ І ДИНАМІКУ УЯВЛЕНЬ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ХІХ СТ.

Педагогіка і психологія протягом усієї своєї історії дуже міцно поєднані між собою. За розбіжностей щодо предмета дослідження вони взаємно використовують зібранні знання.

Погоджуємося з думкою багатьох сучасних дослідників (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, М. Дригус, Д. І. Дубровський, І. А. Міроненко, В. В. Рубцов, О. Тюков, Н. Чуприкова та ін.) про те, що психологія є «осердям проектування освіти» [11, 10]. Нині, коли вперше в історії людства докорінно змінюються поняття про добро і зло, про справедливість, «нагальною потребою освітньої практики» [Там само, 21] є повноцінне інтегроване психологічне знання.

На рубіжі ХХ – ХХІ ст., аналізуючи здобутки й розмірковуючи над перспективами психології, вчені все частіше говорять про її кризу. Скажімо, В. П. Зінченко наголошує на тому, що «психологія стала настільки науковою, що іноді людині важко впізнати в ній себе» [6, 80]. Тому звернення до спадщини вчених, які не тільки не відмовилися від поняття «душі», як від предмета наукового дослідження, а й запропонували свої варіанти онтології душі, психіки та свідомості, актуальне й корисне.

Актуальність нашого дослідження визначається потребою пошуку нових підходів та способів формування особистості, що неможливо зробити без вивчення еволюції психологічної думки та використання досвіду минулого.

Зазначимо, проблеми людини в галузі педагогічного знання розробляли ще представниками першого етапу становлення педагогічної науки (XVIII – ХІХ ст.), які намагалися психологізувати педагогіку. Цей дидактичний етап пов'язан із працями Я. А. Коменського, Ж. Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці,

Й. Ф. Гербарта, А. Дістервега, К. Д. Ушинського, П. Ф. Каптерева та ін. Ці педагоги – мислителі розробляли насамперед питання педагогічної психології навчання й виховання, які тісно взаємопов'язані, зокрема це питання творчої активності учня; здібностей дитини, ролі особистості вчителя, організація навчання тощо.

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості психологічної теорії німецького філософа, педагога і психолога Й. Ф. Гербарта (1776 – 1841), визначити вплив цієї теорії на розвиток психології. Попри вагомість наукових заслуг Й. Ф. Гербарта, в першу чергу, як засновника теорії виховання, у вітчизняній психопедагогічній науці ще не було жодного окремого дослідження його наукової спадщини.

У Німеччині кінця XVIII ст. спостерігається тенденція вивчення фактів, конкретних емпіричних явищ у відносинах людини й природи, інтенсивно розвивається педагогічна думка, що створювало передумови для формування педагогіки як науки, яка спиралася на шкільний досвід, на філософію і психологію, які в цей час оформлялися як самостійні науки [7, 250].

За справедливим твердженням видатного російського вченого XIX ст. Л. М. Модзалевського, «виховання має справу з фізично-духовною природою людини, а знати цю духовну природу неможливо поза психологією як наукою про душу» [10, 203]. Досліджуючи особливості теоретичної розробки педагогіки в Німеччині, учений розглядав, у першу чергу, вплив німецьких психологів на теорію педагогіки, який, на його думку, був глибоким і благотворним. Наукова школа на чолі з Й. Ф. Гербартом, Ф. Е. Бенеке, Т. Вайтцем та іншими, які визнавали дуалістичний початок у природі людини, мала «найплотворніше значення для педагогіки» [Там само, 204].

Саме початок XIX ст. – доба розквіту ідей реформатора Й. Ф. Гербарта, який змінив усі принципи європейської освіти. Взагалі слід зазначити, що німецька психологія та гуманітарна наука (передовсім теоретична) приблизно з другої половини XIX ст. формувалися під значним впливом його ідей та ідей його школи [17;18]. Термінологічна мова, яку створив фактично

сам Й. Ф. Герbart, міцно закріпилася в німецькій традиції, відтак її широко використовували як психологи, так і вчені інших галузей. Скажімо, В. Вундт (1832 – 1920) – німецький психолог, фізіолог, філософ і мовознавець, який запропонував виділити фізіологічну психологію як особливу науку, – не був герbartіанцем, проте він також використовував терміни Й. Ф. Герbartа, зокрема поняття комплікації та поєднання [12, 115].

Як вважає сучасний дослідник педагогічної спадщини німецького вченого Н. Хільгенхегер, психологія Й. Ф. Герbartа, безумовно, вплинула на емпіричну психологію В. Вундта та психоаналіз З. Фрейда [15, 228].

На думку Т. Д. Марцинковської, теорія Й. Ф. Герbartа, в якій з'явилися нові й гострі для психології ідеї про динаміку уявлень, їхнє поєднання та конфлікти, перебування в душі людини, була однією з найпоширеніших і важливих психологічних теорій минулого століття, яка також відіграла значну роль у розвитку цієї науки та вплинула на багатьох видатних психологів [9].

Тож заслужено Й. Ф. Герbartа вважають засновником сучасної наукової педагогіки, окрім того, з його іменем пов'язують виникнення такої дисципліни, як етнічна психологія, і перше психофізіологічне вчення про волю. За влучним визначенням сучасників, він перший збирався створити «анатомію душі» [12].

Ми зупинимось на особливостях психологічної теорії Й. Ф. Герbart, який не тільки сприйняв характерне для англійців трактування психології як неодмінної основи всіх наук (додавши сюди природничі науки), але й цим своїм розумінням спонукав інших збирати нові подробиці й факти. Він поділяв оптимізм, що психологія незважаючи на певні недосконалості здатна бути підмогою для інших наук і що в майбутньому вона розвинеться настільки, що стане їхньою надійною основою [4, 152].

Й. Ф. Герbart виступив проти теорії Вольфа про здібності, бо вважав її непридатною для вивчення доступних спостереженню явищ свідомості. Душевне життя, в його розумінні, постає як єдина цілісність, тому

неправильно розділяти всю душевну діяльність на ізольовані самотійні функції [5].

За Й. Ф. Гербартом, психологія – це перша наука, а фізіологія – друга після неї, «оскільки поняття внутрішньої будови вона (фізіологія) має переймати від психології. Без допомоги психології не можна дати жодного реального визначення тіла» [Там само, 206].

Згідно з філософським ученням Й. Ф. Гербарта та його роздумами про психічний розвиток людини, дійсний світ складається із безлічі звичайних і незвичайних реалій, які перебувають в різних зв'язках між собою [4, 21].

Отже, всю психічну діяльність учений інтерпретував як поєднання і взаємодію уявлень, які мають не тільки якісні особливості, що розрізняють уявлення між собою, а й кількісні характеристики. Про кількісний бік душевних явищ згадували дослідники й раніше, але вельми невизначено. На думку Й. Ф. Гербарта, кількісний бік уявлення – це його сила, а показником сили стає ясність. Уявлення – це динамічні сили, які взаємодіють між собою, в результаті чого змінюється і кількісний бік уявлень. Таким чином, у свідомості відбувається постійна боротьба між уявленнями [Там само]. Всю математичну частину своєї психології Й. Ф. Гербарт спрямував на вирахування інтенсивності цих уявлень, щоб сповна уявити душевне життя [5, 100].

Він перший спробував вибудувати психологію як самотійну науку, яка, на його думку, мала б спиратися на метафізику, досвід і математику. Це дуже просте положення за панування в Німеччині раціональної психології здавалося, як писав відомий фрунцузький психолог і філософ ХІХ ст. Теодюль Рібо, «оригінальним до парадоксальності» [12, 26]. Свої підходи до вивчення внутрішньопсихічної динаміки, які значно випереджали можливості емпіричних досліджень того часу, Й. Ф. Гербарт виклав у праці «Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik» (Königsberg 1824) – «Психологія як наука, заснована на досвіді, метафізиці та математиці». Ще однією із психологічних праць Й. Ф. Гербарта

був «Lehrbuch zur Psychologie» (Königsberg und Leipzig 1816) – «Підручник психології»[5].

Як реаліст Й. Ф. Герbart був зайнятий переважно тим, що намагався тільки вказати на причинний зв'язок між душевними явищами. Класифікація ж різних здібностей та їхніх проявів була для нього завданням другорядним; поготів він зовсім не зачіпає питання визначення сенсу форм душевного життя. З цього погляду, герbartівську психологію, на думку Л. М. Модзалевського, найімовірніше можна назвати природничо-науковою, оскільки природознавчі науки переважно досліджують причинний зв'язок між явищами [10, 206].

Психологічне вчення Й. Ф. Герbartа складається із двох частин – «статистицизму духу» й «динаміки духу». Предметом першої є дані, одержані внаслідок виміру уявлень в умовах їхньої рівноваги, тобто в період спокою. В цій частині отримує розвиток вчення про уявлення («Vorstellungsreihen»), що встановлює різні види зв'язків між ними (відносини протилежності, боротьби, поєднання), вивчає ділянки та пороги свідомості. Предмет «динаміки духу» – це з'ясування умов руху уявлень у свідомості [5].

Вчення про взаємодію уявлень, по суті, розвиває положення асоціативної психології, представники якої (Д. Гартлі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Мілль, Д. Юм та ін.) вважали асоціацію головним механізмом функціонування свідомості та психіки. За Й. Ф. Герbartом, уявлення мають власний заряд, активність, що визначає їхнє положення в царині психічного. Для нього збереження психології як науки про душу було важливим постулатом власної концепції психічного, адже душа, в його розумінні, є «центром збереження і опрацювання знань» [Там само, 119].

Залежно від ступеня ясності він розподіляє уявлення на три групи: I – ясної свідомості, або апперцепції, – мають якість ясної свідомості; II – свідомості, або перцепції, – менш ясні уявлення; III – темні уявлення, які пригнічуються іншими уявленнями та стають несвідомими [Там само, 67]. У розподілі свідомості за ознакою інтенсивності уявлень відчувається вплив

теорії Г. Ляйбніца: для Й. Ф. Гербарта душа також ширша ніж свідомість і велике значення має несвідоме.

Отже, за твердженням Й. Ф. Гербарта, душа – реальний та незмінний носій уявлень, душевне життя – це безупинний рух уявлень, а воля – ставлення домінуючих уявлень до інших. Уява, пам'ять, розум, бажання, воля – все це не що інше, як різні прояви єдиної душі в певному напрямку [10, 205]. Таким чином, нові враження існують у нашій свідомості завдяки взаємодії дійсного та минулого сприйняття, а не завдяки спеціальній силі душі, як це розуміли раніше.

Цей рух уявлень, за допомогою якого Й. Ф. Гербарт пояснює все внутрішнє життя душі, можна визначити за законами механіки: в цьому і полягає відоме застосування математики у психології.

Ще тогочасні вчені критикували вчення Й. Ф. Гербарта про почуття й волю, оскільки він не характеризує специфіки цих процесів, а зводить усе до сили уявлень. Для нього, зазначав Л. М. Модзалевський, людський дух – немов механізм, який складається з уявлень, і тому виховувати означає тільки «давати та відбирати» [10, 211].

П. Наторп (1854 – 1924) – професор філософії та педагогіки Марбурзького університету, представник неокантіанства, один із засновників «Марбурзької школи» (школа наукового ідеалізму) – гостро критикував теорію Й. Ф. Гербарта. Він вважав, що його психологія як наукова теорія була хибною, проте вона побудована на змістовному й правильному спостереженні вченого, яке незалежно від самої теорії мало важливе значення [17, 38]. Саме тому П. Наторп стверджував, що Й. Ф. Гербарт, без сумніву, був «відмінним практиком» («ausgezeichneter Praktiker») [Там само, 40].

У дослідженнях іншого німецького науковця М. Фришейзен-Келера (1878 – 1923), присвячених вивченню та класифікації освітніх систем, знаходимо об'єктивний, на наш погляд, висновок про те, що «педагогіка Й. Ф. Гербарта, без сумніву, містить велику кількість психологічних

спостережень, значення та вагомість яких ще до кінця не вичерпано через те, що вони приховані на задньому плані його архітектурної поняттійної споруди» [17, 52].

На думку К. Д. Ушинського, якого вважають російським послідовником ідеї виховуючого навчання німецького вченого, «Герbart – це великий психолог, але захоплений німецькою мрійністю і метафізичною системою Ляйбніца, яка потребує надто багато гіпотез, щоб триматися» [14, 213]. Вадою психолого-педагогічної теорії Й. Ф. Гербарта він вважає й те, що той майже зовсім випустив з уваги фізіологічні явища: «Душа герbartівської теорії скоряється законам механіки, знає тільки силу, не розбираючи, чия це сила – розуму чи пристрасті» [Там само, 242]. Проте, на думку К. Д. Ушинського, дуже важливе педагогічне застосування мало розуміння Герbartом пам'яті та його теорія формування й розвитку пасивної уваги [Там само].

Треба також відзначити, що вчення Й. Ф. Гербарта про обмеженість об'єму свідомості, її пороги, про важливість урахування порогів свідомості в математичних обчисленнях психічних процесів мало велике значення для формування експериментальної психології, особливо психофізики, а вчення про роль апперцепції в засвоєнні нових знань стало теоретичною основою низки педагогічних принципів: побудова уроку, послідовності, системності навчання тощо. На думку Л. М. Модзалевського, особливо важливою є теорія навчання Й. Ф. Гербарта, побудована на його психології [9, 208]. Німецький учений зорієнтував виховуюче навчання на розумові здібності своїх учнів: виховання, на думку Й. Ф. Гербарта, можливе «лише завдяки вихованню розуму, який за своєю природою піддається такому вихованню» [4, 54].

Сучасні критики герbartівської психологічної теорії справедливо зауважують, що вчений ігнорує своєрідність різних сторін психіки людини, неправомірно зводить складний і різноманітний процес психічної діяльності до механічних комбінацій, однобічно трактує психологічні відмінності між людьми, заперечує природність основи психічного життя людини, пояснює

психічну відмінність між людьми відмінністю навколишніх обставин [13]. Проте цей аспект, на наш погляд, не має суттєвого значення для з'ясування особливостей взаємодії процесів навчання й виховання в педагогічній системі Й. Ф. Гербарта, оскільки його психологічна теорія, як зазначає О. І. Піскунов, дала змогу зробити головний педагогічний висновок: якщо почуття, бажання й воля постають як своєрідне поєднання і співвідношення уявлень, виходить, що спрямоване навчання розвиває не тільки розум, але й внутрішній світ особистості, тобто здійснює цілеспрямоване виховання [7, 265]. Отже, головна сила, що впливає і формує характер людини, - це виховання. Саме виховання встановлює, якими уявленнями треба збагачувати душу вихованця.

Й. Ф. Гербарт створив свою наукову школу. Найвидатніший представник цієї школи М. В. Дробіш (1802 – 1896) – математик, логік, філософ-ідеаліст і психолог – багато зробив для популяризації й поширення системи свого вчителя. Інший послідовник ученого В. Ф. Фолькман у «Підручнику із психології» (1856) сповна використав нові дані про психічні явища [5, 2].

Особливо відомі три учні Й. Ф. Гербарта – Т. Вайтц (1821 – 1864), М. Лацарус (1824 – 1903) та Г. Штейнталь (1823 – 1899). Т. Вайтц висловив думку про те, що треба вивчати душевне життя первісних народів і таким чином загалом простежити історичний розвиток психічного життя. М. Лацаруса і Г. Штейнталья вважають основоположниками етнічної психології, яка стала одним із джерел соціальної психології [3, 128]. Спробу дослідити психологію народів продовжив В. Вундт – засновник психологічної лабораторії в Лейпцигу (1889). На думку одного із фундаторів сучасної української психології – академіка В. А. Роменця, історія наукової психології починається з часу виникнення «спеціальних лабораторних досліджень, які пов'язуються насамперед з ім'ям В. Вундта» [1, 40].

Як стверджував Т. Рибо, спроби Й. Ф. Гербарта застосувати математику невдалі. Вперше це успішно зробив Г. Фехнер (1801 – 1887) –

німецький психолог і філософ, основоположник психофізіології [12, 43]. Використавши поняття порога, що його ввів Й. Ф. Герbart, він чітко продемонстрував, що оскільки психіка піддається виміру й математичній обробці, то і у психології можливі обрахунки. Цим шляхом Г. Фехнер пішов і в естетиці: керуючись ідеєю Й. Ф. Герbartа про можливість естетичних вражень, він шукав засоби, за допомогою яких можна було б математично пояснити зміни вражень глядачів від різних картин. Книга Г. Фехнера «Elemente der Psychophysik » 2 Bände, Leipzig 1860 («Основи психофізики») стала ключем для розроблення психології як самостійної експериментальної науки [16].

Багато послідовників Й. Ф. Герbartа було і в Росії. Наприклад, видатний російський педагог і психолог, один із основоположників педагогічної психології П. Ф. Каптерев (1849 – 1922), оцінюючи вклад Й. Ф. Герbartа у розвиток педагогічної психології, підкреслював, що дидактична система німецького вченого розглядала педагогічний метод з погляду психології, глибоко вивчала важливе питання інтересу навчання, нерозривно поєднувала навчання й виховання. До вад дидактики Й. Ф. Герbartа російський учений зараховує однобічний інтелектуалізм та недостатнє розроблення деяких питань, скажімо питання інтересу учнів у навчанні [8, 316].

Перший переклад російською мовою деяких розділів праці Й. Ф. Герbartа «Психологія як наука»(1824-1825) та статті «Про можливість та необхідність використання математики в психології» (1828-1829) зробив видатний представник експериментальної психології та педагогіки О. П. Нечаєв (1875 – 1943). Ці праці, опубліковані у 1895 р., отримали найвищу відзнаку і вплинула на дальшу долю російського вченого: він остаточно вирішив присвятити себе психології [2, 202].

Як стверджує Х. Леве, Й. Ф. Герbart мав певний вплив також і на потєбніанців: «О. Потєбня спирався на психологічні теорії свого часу, з якими був знайомий здебільшого через німецькі джерела. В його працях ми

зустрічаємо імена Й. Ф. Гербарта, Г. Штейнталя, К. Беккера, М. Лацаруса, Р. Лотце, Т. Вайтца» [12, 43].

За влучним порівням І. Ю. Светлікової, Й. Ф. Гербарта можна вважати «Ньютоном, який зміг перекинути місток від психології до інших наук» [Там само, 25]. Дослідження Й. Ф. Гербарта та його послідовників дали могутній поштовх не тільки психології, а й залежним від неї дисциплінам.

Висновки. Намагаючись створити чітку психологічну систему, Й. Ф. Гербарт реалізував не скільки цей намір, скільки інший, якого, можливо, й не мав на меті. Результати його праць (якими б вони не були з погляду їхньої важливості для психології) стали справжньою опорою для інших наук. На нашу думку, це сталося завдяки продуктивним відкриттям Й. Ф. Гербарта та його послідовників, а також завдяки привабливості їхньої мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Роменець В. А., Маноха І. П.* Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / Вст. ст. В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. Вид. 2-ге, стереотип. Київ: «Либідь», 2003. – 992 с.; іл.
2. *Аншакова В. К.* Столетію создания лаборатории экспериментальной педагогической психологии. Анализ опыта / В. К. Аншакова // Развитие личности. – 2000. – № 3-4. – С. 201 – 214.
3. *Будилова Е. А.* Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М., 1983. – С. 128 – 130.
4. *Гербарт Й. Ф.* Избранные педагогические сочинения / Под ред. Г. П. Вейсберга. – М., 1940. – Т.1. – 283 с.
5. *Гербарт Й. Ф.* Психология / Пер. с прим. и алфавит. указателем А. Нечаева; с предисл. А. И. Введенского. – Спб.: Тип. Скороходова, 1895. – 277 с.
6. *Зинченко В. П.* Алексей Алексеевич Ухтомский и психология / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2000. – № 4. – С. 79 – 97.

7. *История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / Под общ. ред. акад. А. И. Пискунова. – 3е изд., испр. и доп. - М.: ТЦ Сфера, 2006. – 496 с.*
8. *Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П. Ф. Каптерев // Избр. педагогические сочинения. – М., 1982.*
9. *Марцинковская Т. Д. История психологии: учебное пособие для студентов / Ред. Сатарова Е. В. – М.: Academia, 2001. – 538 с.*
10. *Модзалевский Л. Н. Очерки истории воспитания и обучения: с древних до наших времён. - Санкт-Петербург: ИД «Алетейа», 2000. – С. 203 – 213.*
11. *Психология XXI века: пророчества и прогнозы // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 6 – 23.*
12. *Светликова И. Ю. Истоки русского формализма. Традиция психологизма и формальная школа / И. Ю. Светликова. – М. : ООО «Новое литературное обозрение», 2005. – 176с.*
13. *Тулупова О. В. Проблема соотношения обучения и воспитания в педагогическом наследии И. Ф. Гербарта / О. В. Тулупова // Педагогика. – 2003. – №5. – С. 71 – 78.*
14. *Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / Редкол.: В. Н. Столетов (пред.) и др. – К.: Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка). Т. 1. Теоретические проблемы педагогики / Сост. и подгот. к печати Э. Д. Днепров; Под. ред. А. И. Пискунова (отв. ред.) и др. – 488с.*
15. *Хильгенхегер Н. Иоганн Фридрих Гербарт / Н. Хильгенхегер // Перспективы. Вопросы образования. Мыслители образования. – 1994. – №3(87/88). – С. 227 – 242.*
16. *Шульц Д., Шульц С. История современной психологии /Д. Шульц, С. Шульц. – СПб., 2002. – С. 78 – 85.*
17. *Gerner, B. Herbart: Interpretation und Kritik. Ehrenwirth Verlag KG München, 1971. – 133 S.*

18. *Rainer Bolle, Gabriele Weigand.* Johann Friedrich Herbart 1806 – 2006. 200 Jahre Allgemeine Pädagogik. Wirkungsgeschichtliche Impulse. Waxmann Verlag GmbH, Münster 2007. – 164 S.